

Med Luther bakom ryggen

Om några Lutherporträtt från 1600-talet i Västerås stift

Av Inga Lena Ångström

”Den som tror på Ordet skall inte akta på den person som förkunnar det, inte heller skall han ära Ordet för personens skull. Tvärtom: Han ärar personen för Ordets skull, han ställer alltid personen under Ordet. Även om personen skulle gå under eller avföll från tron och predikade något annat, så låter han hellre personen fara än Ordet, och håller fast vid det han hört. Personen kan vara, komma och gå – därmed må vara hur som helst.”

Martin Luther, *Weinachtspostille*, 1522.¹

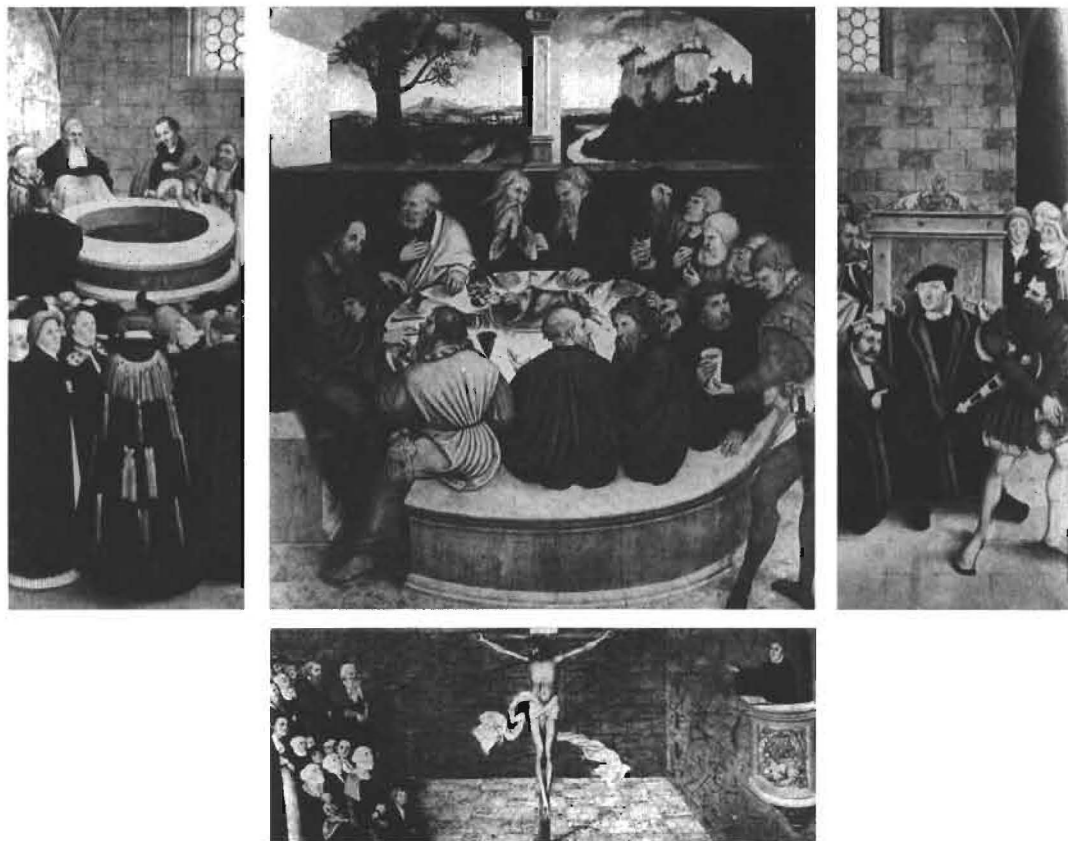
I en artikel med titeln ”Luthermotiv på svenska bonader” (Rig 2, 1993) berörde Maj Nodermann bl.a. Lutherbildens förekomst i svensk kyrkoinredning från 1600-talet och framåt. Med utgångspunkt i hennes artikel hade jag tänkt börja med att ta upp en fråga, som inte har behandlats i någon större utsträckning tidigare, nämligen den om Lutherbildens *placering* och därmed dess *funktion* i kyrkorummet. Det förtjänar att påpekas att bilden av Luther, till skillnad från mycket annat i den efterreformatoriska kyrkoinredningen, var ett alldeles nytt inslag. Så var satte man den? Den lutherska kyrkans bildutsmückning i övrigt har under de senaste åren blivit föremål för en rad specialstudier i Sverige och utomlands, undersökningar som enhälligt ger vid handen att bildernas placering i det efterreformato-

riska kyrkorummet var minst lika viktig som den varit det i det katolska, senmedeltida. Det är t.ex. betecknande att ordet ”bildprogram” ofta används när man talar om luthersk-evangeliska kyrkoinredningar från 1600-talet. Därmed kan vi utgå från att också den plats man gav bilden av Luther inte var slumpmässigt vald, utan noga genomtänkt.

De första gångerna Luthers bild förekommer i kyrkorummet är i altartavle- och predikstolssammanhang. Under de första årtiondena efter reformationen tillkom främst i Lucas Cranach d.y:s verkstad en rad målade altartavlor avsedda för de lutherska kyrkorna, många med Luthers bild på.² Han är emellertid aldrig ensam i dessa framställningar utan ingår alltid i ett större skeende, som t.ex. i målningen på dörren till den predikstol som efter

¹ Kurt Aland, *Vad säger Luther*, Klippan 1970, s. 206 f.

² Oscar Thulin, *Cranach-Altäre der Reformation*, Berlin 1955, passim.

1. Cranach d.ä. Altartavlan i Wittenbergsstadskyrka. Från före 1547. Foto Kungl. Biblioteket efter Hintzernstern 1981.

reformationen sattes upp i S:ta Mariakyrkan i Lübeck. Där finner vi Luther tillsammans med Fredrik den vise bland folket som Djävulen predikar för. Något kanske dock Luther framhävs just här; på bilden finns också Johannes Döparen, men han pekar inte på Kristus som på andra framställningar av motivet utan på Luther.³ Eljest är det för det mesta Luther som är den som pekar på dessa målningar – han är *vägvisaren* som pekar på Kristus och/eller på Ordet. I altartavlan som Lucas

Cranach d.ä. målade för Wittenbergsstadskyrka och som uppställdes i kyrkan 1547,⁴ återfinns Luther på sockeln. I målningens mitt finns Kristus på korset, framställd med fladdrande ländkläder. Till vänster står en skara människor, klädda i samtida kläder och till höger, i en predikstol uppe på väggen, Luther, som med utsträckt arm pekar på Kristus. Med den andra handen pekar han på några rader i den öppna Bibel som ligger framför honom på predikstolsräcket (Bild 1).

I altartavlan som målades 1551 av Lucas Cranach d.y. för stadskyrkan i Weimar, står Luther nedanför korset tillsammans

³ Peter Poscharsky, *Die Kanzel*, Gütersloh 1963, s. 122. Samma predikstol hade Marie Bebdelse som ett centralt motiv. Se Max Hasse, "Maria und die Heiligen im protestantischen Lübeck", *Nordelbingen* 34, 1965, s. 72–81. Den finns nu i Zarrentin, Mecklenburg.

⁴ *Ibid.*, ss. 9ff.

med Johannes Döparen och Lucas Cranach d.ä. – altartavlan har även kallats Cranach d.ä.:s epitafigum⁵ (Bild 2). Här pekar Johannes på Kristus, medan Luther själv pekar på den uppslagna Bibel som han håller i handen. För tydlighetens skull håller han boken med texten vänd utåt mot betraktaren.

Så småningom började inramade Lutherporträtt att uppträda i de lutherska kyrkorna i Tyskland. I november 1577 var jesuitordens sekreterare i Rom, Antonio Possevino, som den katolska kyrkans sändebud på väg till Sverige för att öppna underhandlingar med Johan III om den svenska kyrkans eventuella återanknytning till Rom. I Frankfurt an der Oder beträdde han och hans sällskap för första gången luthersk mark. Som en i sällskapet senare rapporterade till jesuiternas generalsekreterare, hade Possevino i en av stadens kyrkor fått syn på något, som hade gjort honom mycket upprörd: man hade avlägsnat det krucifix som tidigare suttit framför predikstolen och i dess ställe satt ett porträtt av Martin Luther! Inte att undra på att den gode jesuiten blev upprörd! Men någon "helgonförklaring" av Luther, som Possevino kanske tolkade tilltaget att byta ut Kristus mot denne, var det i det här fallet av skäl jag skall utveckla vidare nedan, knappast frågan om. Därmed inte sagt att tendensen till en sådan inte fanns. Steget till en helgonförklaring av Luther verkar inte långt när man betraktar ett träsnitt av Hans Baldung Grien från 1521 där den munkklädde Luther har gloria och dessutom den Helige Andes duva svävande över huvudet (!) (Bild 3). Träsnittet var en bearbetning av ett kopparstick av Lucas Cranach d.ä. Det såldes i mängder vid tiden för riksdagen i Worms, något som i sin tur gjorde Alexander, den påvliga nuntien, mycket upp-

2. Cranach d.y. Altartavlan i Weimars stadskyrka. Från 1551. Foto Universitetsfotografen efter Schade 1974.

3. Hans Baldung Grien, Luther. Träsnitt 1521. Efter Preuss 1913.

⁵ Thulin, op. cit., s. 54ff.

rörd.⁶ Försäljningen av träsnittet måste ses som ett av inslagen i kampanjen för Luther. Däremot anser jag det vara ganska klart att man när det gällde Lutherbildens placering i kyrkan, var ytterst försiktig med att inte glorifiera eller framhäva *personen* Luther. Hans bild sattes visserligen ibland på platser som kanske tidigare hade varit förbehållna helgonen, men naturligtvis nu, och framför allt, utan ett altare framför. Eftersom den dessutom som i Frankfurt an der Oder placerades framför predikstolen, bör vi kunna tolka den i relation till denna. I och med avskaffandet av mässan hade predikan blivit gudstjänstens medelpunkt, och i tal och skrift hade Luther ständigt betonat predikans betydelse. Därför måste Lutherbild, när den placerades på denna strategiska plats framför predikstolen, ha varit avsedd att fungera som en påminnelse om predikans betydelse i gudstjänsten. Samtidigt framhölls Luther på detta sätt förstås som ett föredöme för prästen. Men framförallt skulle den erinra om predikan, om *Ordet*.

Ordets allt dominerande ställning i den lutherska kyrkan har bland annat förklarats med reformationens beroende av den tyska humanismen, under vilken det talade och skrivna ordet hade fått en oerhörd ökad betydelse. Ordet kom att ställas över alla andra kulturyttringar, och glädjen över att äga, bruka och behärska ordet är något man märker inte minst hos Luther själv i läsningen av hans skrifter.

Som en intressant parallellföreteelse till Lutherporträttet i Frankfurt an der Oder, och det fastän den har ett helt annat utseende, vill jag framhålla en tavla som vid tiden för Possevinos besök i Sverige fanns i Storkyrkan i Stockholm. Den hänger idag i kyrkans västra del, men fanns tidigare på pelaren mittemot prediksto-

len.⁷ Vi vet inte om Possevino någonsin var inne i Storkyrkan, men hade han varit det, och sett tavlan, skulle den knappast ha gjort honom lika upprörd som Lutherbild i Frankfurt an der Oder. Tavlan, som hade satts upp 1561, innehåller nämligen enbart texter – i den omgivande bården finns dessutom ett målat Kristus-huvud – men *syftet* var i själva verket detsamma. Samtliga texter, som är på latin och hämtade ur Bibeln, handlar nämligen om predikan och således skulle också texttavlan i Storkyrkan påminna prästen om dennas betydelse. Lutherbild eller texttavla, båda hade samma funktion.

I några enstaka tyska predikstolar gjorda efter 1600 återfinns Luther i form av en skulptur i en nisch på predikstolskorgen. Han står alltid sist i raden av skulpturer, vilken förutom Luther alltid innehåller en bild av Kristus, som står först. Dessutom finns också evangelisterna med, ibland tillsammans med Paulus och kyrkofäderna, men Luther utgör således alltid sista länken i en betydelsekedja som har sin början i Kristus.⁸ Den allra vanligaste platsen för tyska Lutherframställningar var emellertid dörren till predikstolstrappan. Skälet till att Luther återfinns så ofta just där, på ett ställe synligt enbart för prästen på dennes väg upp till predikstolen, måste vara att han också här framhölls som ett föredöme för prästen. Andra sådana föredömen var Huss, Melanchthon, Petrus och Paulus, som vi också ibland hittar på samma från församlingen undanskymda ställe.

⁶ Hans Preuss, *Lutherbildnisse*, Leipzig 1913, s. 13.

⁷ Johnny Roosval, "Inredning och lösa inventarier", i S. Nikolai eller Storkyrkan i Stockholm, *Sveriges Kyrkor, Stockholms kyrkor* 1:3 (vol. 25), Stockholm 1927, s. 387. Inskriften kan i sin helhet läsas i J.G. Rüdling, *Det i flor stående Stockholm*, Stockholm 1731, s. 64f. Röntgenundersökning har visat att tavlan är målad över en altarskåpsdörr. Restaureringsrapport, ATA.

⁸ Poscharsky, op. cit., s. 122.

Sverige

Utmärkande för den lutherska kyrkan i Sverige både under reformationsårhundradet och senare är den nära kopplingen till Luther. Denna till trots var bilden av Luther praktiskt taget okänd i de svenska kyrkorna under 1500-talet. Den började förekomma en bit in på 1600-talet men blev i form av inramade porträtt som sattes upp på kyrkväggen vanlig först efter århundradets mitt. En av de första gångerna som Luthers bild återgavs i en kyrkointeriör var i Harakers kyrka i Västmanland, där den tillsammans med bilden av Melanchthon ingick i den av Jacob Pontusson De la Gardie 1618 donerade kalkmålningssviten i kyrkan.⁹ De båda reformatorsporträtten återfinns i triumfbågen, på den sida som vetter mot kyrkorummet och nästan rakt ovanför predikstolen.¹⁰ Både Luther och Melanchthon är återgivna i form av bröstbilder. Som porträtt betraktade är de synnerligen enkla, men en detalj är värd att lägga märke till: till skillnad mot de andra gestalterna som ingår i utsmyckningen, omges de med målade ramar. Med ramarnas hjälp tycks man ha velat understryka porträttens officiella karaktär och därmed de avbildade i egenskap av nästan samtida personer. De bibliska personer som för övrigt dekorerar kyrkorummet är insatta i rum eller landskap och därmed "tidlösa" på ett annat sätt än Luther och Melanchthon.

Att Luthers och Melanchthons porträtt målades just 1618 kan bl.a. (jfr dock nedan) ha berott på att man året innan hade firat 100-årsjubileet av tesernas uppspikande, en händelse som i varje fall i Tyskland hade gett upphov till många nya Luth-

erbilder.¹¹ Närheten till predikstolen skall även här noteras. Utsmyckningen i Haraker innehåller dessutom ett karakteristiskt drag för kommande svenska Lutherbilder: när Luther avbildas är det så gott som alltid tillsammans med Melanchthon. De var 1600-talets verkliga parhästar. När vi idag på det sena 1900-talet talar om reformationen tenderar vi ofta att utelämna Melanchthon. På 1600-talet var man emellertid fortfarande starkt medveten om dennes betydelse för reformationen och framför allt för ortodoxien – han kallas ju också ibland "ortodoxiens fader" – och hans namn hölls levande i ord och bild.

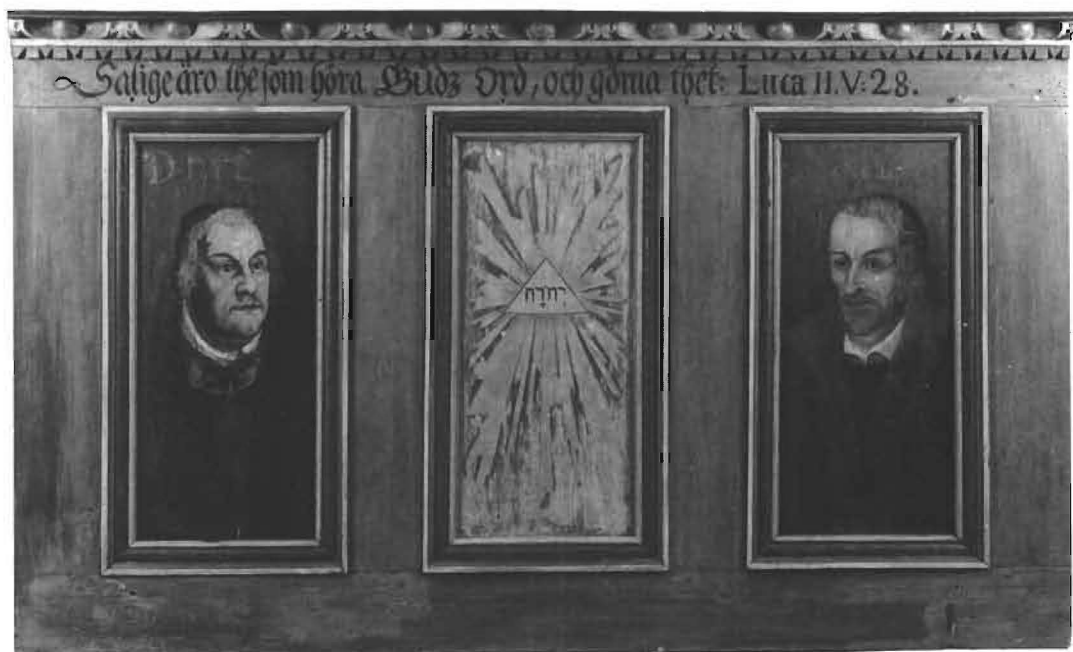
I ljuset av Lutherbildens relativa sällsynthet i Sverige under 1600-talet är det med förvåning man konstaterar att det finns *en* trakt i Sverige där den var vanlig, ja rent av ymnigt förekommande. På bara någon eller några mils avstånd från varandra i södra Västmanland ligger ett antal kyrkor som alla under 1600-talet försågs med stora porträtt av Luther och Melanchthon och dessutom, som om det inte var nog, på mycket centrala platser i kyrkorna. Porträtten sattes på den s.k. ryggpanelen på väggen mellan predikstolskorgen och ljudtaket, en plats mot vilken församlingens blickar ofta nog var riktade under högmässan. Var man inte tidigare bekant med reformatorernas utseenden blev man det nu. Kyrkorna i fråga var Irsta, Odensvi, Svedvi (Hallstammars kyrka), Säby och Tillberga kyrkor. Också Sala landsförsamlings kyrka, som ligger litet längre norrut i landskapet, fick på 1600-talet en ryggpanel med reformatorsporträtt.

Av ryggpanelerna med reformatorsporträtt är det bara de i Odensvi och Säby som idag återfinns på sina ursprungliga

⁹ Barbro Flodin, *Harakers kyrka*, Västerås 1980, s. 11.

¹⁰ Mereth Lindgren, *Att lära och att pryda. Om efterreformatoriska kyrkmålningar i Sverige ca 1530–1630*, Stockholm 1983, s. 215, fig. 1. I Glanshammars kyrka, Närke, som målades 1589, finns en figur som Lindgren på försök har identifierat som Luther. *Ibid.*, s. 288.

¹¹ Reinhard Lieske, *Protestantische Frömmigkeit im Spiegel der kirchlichen Kunst des Herzogtums Württemberg*, Württemberg 1973, s. 123.

4. Tillberga kyrka, Västmanland. Ryggpanelen. Foto ATA.

platser, i Odensvi visserligen i en annan kyrka: predikstolen, som var från 1638, flyttades med ryggpanel och allt över till den nya kyrkan i Odensvi, när denna byggdes 1777. I Säby har panelen tidigare varit borttagen men är sedan några år tillbaka på sin plats bakom predikstolen. I Irsta kyrka har den flyttats till den norra väggen i kyrkan – predikstolen står delvis söndertagen i gravkapellet – och i Tillberga till tornrummet (Bild 4). I Svedvi kyrka är ryggpanelen på norra väggen det enda som återstår av predikstolen från 1652 (Bild 5).¹² Vad gäller Sala kyrka har predikstolen från den gamla kyrkan deponerats i Statens Historiska Museum, medan ryggpanelen numera finns uppsatt på Sala nya kyrkas norra vägg.¹³

¹² Svedvi och Säby socknar: Kulturhistorisk byggnadsinventering i Hallstahammars kommun, Västmanlands läns museum, 1981, s. 27.

¹³ Assar Jansson, *Sala sockenkyrka, En orientering*, Sala 1973, s. 26f.

Samtliga paneler med undantag av den i Sala är indelade i tre listinramade fält och avslutas upptill av en något utskjutande list. Mellan fälten och listen finns ett slätt, frisliknande parti. Luther återfinns på samtliga paneler i det vänstra fältet och Melancthon i det högra. Reformatorerna är avbildade i bröstbilsformat och står något vridna mot varandra. – På panelen i Sala hittar vi förutom Luther och Melancthon också Gustav II Adolf och Maria Eleonora.

Motiven i panelernas mittfält varierar mellan en sol med människoansikte och en strålomgärdad, liksidig triangel som innehåller det s.k. Tetragrammet. Den liksidiga triangeln symboliserar Treenigheten och när den omges av strålar, också Gud Fader. Tetragrammet, eg. Tetragrammaton som betyder "det fyrbokstaviga", utgörs av Gudsnamnet skrivet på hebreiska med användande av enbart konsonanter (hela Gamla Testamentet var ursprung-

5. Svedvi kyrka, Västmanland. Ryggpanelen. Foto ATA.

ligen skrivet med bara konsonanter). Det användes som en gudssymbol under medeltiden och återupptogs i början av 1500-talet i den nordnederländska konsten. Från mitten av århundradet blev Tetragrammet allt vanligare och 1579 förekom det för första gången i Luthers Lilla Katekes, något som naturligtvis bidrog till dess popularitet i den luthersk-evangeliska kyrkokonsten.¹⁴ När det, som i Svedvi, är

en sol i panelens mittfält, har Tetragrammet placerats ovanför denna.

Några av panelerna har på frisen ovanför porträtten en inskrift, hämtad ur Luk. 11, v. 28, den vers som i den senaste svenska bibelöversättningen lyder: "Saliga de som hör Guds ord och tar vara på det", och ett ofta förekommande bibelcitat på predikstolar från 1600-talet.

Även Sköllersta kyrka i Närke har en panel med reformatorsporträtt, och liksom i Säby och Odensvi hänger den kvar på sin ursprungliga plats bakom predikstolen (Bild 6). Till skillnad från sina västmanländska motsvarigheter är den indelad i fyra fält, som står två och två på

¹⁴E. Kirschbaum m.fl., *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rom etc, 1968, "Dreieck". Det tidigast kända exemplet finns i ett träsnitt av Hans Weiditz från 1529. Se A. Krücke, "Die Protestantismus und die bildliche Darstellungen Gottes", *Zeitschrift für Kunstwissenschaft* 13 (1959-60), s. 76.

varandra och varav de nedre är ungefär dubbelt så stora som de övre. I det nedre vänstra fältet återfinns Luther och i det nedre högre Melanchthon, båda i halvfigur. I fältet ovanför Luther finns en sol med ögon, näsa och mun, snarlik den i Svedvi (men utan Tetragram ovanför solen), och i det ovanför Melanchthon en måne med ett ansikte i profil. Predikstolen är daterad 1592 men målades enligt en inskrift om 1659 – det var då fyllningarna fick sin rombformade dekor. Troligen tillkom ryggpanelens målningar samtidigt; stilistiskt sett hör de mer hemma i 1600-talets mitt än i 1500-talets slut, dessutom är de båda reformatorernas namn skrivna med samma stil som texten på den ommålade delen av predikstolskorgen.

Samtliga Lutherbilder har haft samma

7. Jörg Formschneider. Luther.Träsnitt 1551. Efter Strauss 1975.

6. Sköllersta kyrka, Närke. Foto författaren.

förlaga, en bröstbild skuren 1551 av Jörg Formschneider (Bild 7) efter ett träsnitt av Lucas Cranach d.y. från 1546 som föreställer Luther i halvfigur (Bild 8).¹⁵ Luther skildras som en medelålders man med fylliga, ganska tunga kinder och ungdomligt lockigt hår. Han bär en rock med kraftiga slag och under rocken ett annat, lättare plagg över en skjorta. – Tunnhårig, med magert, fårat ansikte, framstår Melanchthon som Luthers raka motsats. Förlagan för Melanchthonframställningarna har varit ett Cranach d.y.-träsnitt från 1561, vilket visar reformatorn iförd pälsbrämad rock och vit skjorta med öppen krage, vars oknutna band hänger ned (Bild 9).¹⁶ Intressant nog är samtliga panelmålningar spegelvända i förhållande till förlagorna, kanske för att man ville ha Luther i det

¹⁵ W.L. Strauss, *The German Single-Leaf Woodcut 1550–1650*, New York 1975, vol 1, s. 146.

¹⁶ *Ibid.*, vol 1, s. 149.

8. Cranach d.y. Luther. Träsnitt 1546. Efter Strauss 1975.

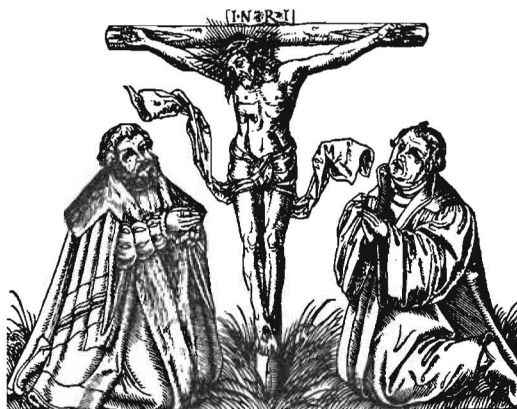
vänstra fältet och Melanchthon i det högra och samtidigt låta dem vara vända mot varandra, något som inte var möjligt utan att spegelvända målningarna. Arrangemanget ger uttryck för en viss rangordning reformatörerna emellan med Luther på den traditionellt "finare" sidan.¹⁷ På det här sättet ville man kanske visa att Luther trots allt var den främste bland reformatörerna. Föreställningen att den

¹⁷ Samma förhållande kännetecknar altartavlan i slottskyrkan i Dessau, där huvudbilden utgörs av Nattvardens, men det är inte lärjungarna som sitter kring bordet utan reformatörerna och andra samtida personer. Där sitter Luther på Kristi högra sida och Melanchthon på hans vänstra. Men allra närmast Kristus på hans vänstra sida sitter Georg von Anhalt, präst och bror till Joachim von Anhalt, som hade donerat altartavlan.

9. Cranach d.y. Melanchthon. Träsnitt 1561. Efter Strauss 1975.

vänstra sidan är den finare bygger på korsfästelsens ikonografi där Kristi högra sida, den sida på vilken Han har såret – den vänstra i bilden – är den goda sidan. På medeltida framställningar av Korsfästelsen återfinns där alltid Maria, den gode rövaren, solen, etc. Det är också den sidan som symboliserar Kyrkan. Johannes Evangelisten, den onde rövaren och månen återfinns däremot alltid på Kristi vänstra sida – den högra ur betraktarens synpunkt – som också symboliserar Synagogan. Panelen i Sköllersta (Bild 6) framstår som en direkt spegling av det här tanke-mönstret med solen ovanför Luther, på vänster sida, och månen ovanför Melanchthon, på höger sida. – Att Luther noggsamt visste sin plats i hierarkin framgår av ett träsnitt där han knäböjer nedanför korset tillsammans med Fredrik den vise av Sachsen (Bild 10). Han finns där till höger i bilden medan det är kurfursten

10. Fredrik den vise och M.S. Luther. Träsnitt. Efter Strauss II, 1975.

som har fått den finare placeringen till vänster, på Kristi högra sida.

Det är en ganska vanlig missuppfattning att predikstolen uppstod först i samband med reformationen. I själva verket hade det funnits predikstolar också i de medeltida kyrkorna, de var t.o.m. ganska vanliga, men de hade inte varit något obligatorium.¹⁸ I och med de nya kraven på predikan i gudstjänsten som hade uppkommit i samband med reformationen, blev de däremot närmast obligatoriska, och i den första svenska kyrkoordningen som kom 1571 stadgades, att det skulle finnas en predikstol i varje kyrka. Till en början placerades vanligen de efterreformatoriska predikstolarna fritt nere på kyrkgolvet efter mönster från tiggarmunksordnarna. – De medeltida predikstolarna hade antingen en rent ornamentalt utsmyckning eller framställningar av de fyra kyrkofäderna runtom predikstols-

¹⁸Se F. Rademacher, "Die Kanzel in ihrer archäologischen und künstlerischen Entwicklung in Deutschland bis zum Ende der Gotik", i *Zeitschrift für christliche Kunst*, Düsseldorf 1921. De var vanligare än man i allmänhet föreställer sig. I England har t.ex. över 200 förreformatoriska predikstolar bevarats. Eamon Duffy, *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England c. 1400–1580*, New Haven and London 1992, s. 57.

korgen.¹⁹ På de efterreformatoriska predikstolarna framställdes istället evangelisterna och ofta också Kristus,²⁰ till en början som målade bilder, sedan i form av skulpturer inställda i nischer runt korgen.

Från och med 1600-talets början blev det vanligt att fästa predikstolen uppe på ena långväggen i kyrkan. Ovanför predikstolskorgen sattes ofta ett ljudtak och på väggen mellan detta och korgen ibland en panel som utfyllnad. Så länge renässansstilen var den rådande, var en sådan s.k. ryggpanel en ganska sällsynt företeelse, kanske för att hela ensemblen därmed skulle ha fått en vertikaltendens som hade motverkat renässanspredikstolens starkt horisontella indelning. Det menar i varje fall Peter Poscharsky, som 1975 publicerade sin stora undersökning av tyska predikstolar. Under barocken blev panelen däremot regel. Poscharsky har påpekat att t.o.m. när ljudtaket, det som panelen skulle förbinda med korgen, saknas, finns det ibland en sådan.²¹ Det sistnämnda har fått mig att fundera över om inte ryggpanelen utöver den estetiska också kan ha haft en praktisk funktion. Kanske ville man helt enkelt göra predikstolen mer ombonad genom att sätta upp en sådan; det drog säkert kallt från kyrkväggarna och en panel måste ha hindrat något av det värsta draget. Som vi har sett kom ju panelen under 1600-talet dessutom att utnyttjas

¹⁹Lieske, op. cit., s. 106.

²⁰Med Poscharsky måste man förvånas över att kyrkofäderna inte återges oftare på de efterreformatoriska predikstolarna. De hade ju av reformatörerna fått en ännu högre ställning än tidigare och förekom ofta på titelsidorna till deras skrifter. Enligt Poscharsky tyder undvikandet av detta gotiska huvudprogram på att de inte primärt uppfattades som de stora predikarna när de framställdes på de gotiska predikstolarna utan istället som de som genom sina egna läror hade vidareutbildat evangelisternas läror. Poscharsky, op. cit., s. 123.

²¹Poscharsky, op. cit., s. 268.

som underlag för bildframställningar och/eller texter.²²

Med tanke på ryggpanelens relativa vanlighet också i Sverige från och med mitten av 1600-talet samt dess funktion som "bildtavla", som ju gör den till en ikonografiskt viktig del av predikstolen, är det ganska märkligt att den inte tidigare i någon högre grad har uppmärksamats av den svenska forskningen.²³ Jag har egentligen endast sett den behandlad i två sammanhang. Ena gången är i Lars-Erik Bergströms uppsats om 1600-talets träsnidarkonst i västmanländska kyrkor i *Julbok för Västerås stift* 1930. Bergström skriver angående några predikstolar i sitt material: "... mellan korgen och denna (baldakinen) brukar i de flesta fall en målad trätavla med porträtt 'af Doctor Martin Luther och Melanchthon' sitta inpassad".²⁴ Andra gången panelen nämns är i Hans Rabéns bok *Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock* (1934), men också där bara i förbigående. Rabén hade observerat att bland några predikstolar i Dalarna och Västmanland, som han hade sammanfört till en grupp på grund av vissa likheter i fråga

om uppbyggnad, dekor, etc., fanns det flera, där korgen och ljudtaket förbands "medelst en panel med Luthers och Melanchthons porträtt".²⁵ Han behandlade dock icke fenomenet vidare. Det är intressant att notera att både Bergströms och Rabéns iakttagelser gäller just de predikstolar med reformatorsporträtt (med undantag av Sköllersta) som jag behandlar i artikeln. Det finns därför fog att fråga sig varför de är så rikligt förekommande just här, i synnerhet som det visar sig att dessa "reformationspaneler" inte har haft någon motsvarighet vare sig i Tyskland eller Danmark. Vid samma tid i Tyskland avbildades Salvator Mundi, Ecce Homo och Korsfästelsen på predikstolarnas ryggpaneler.²⁶ Så hur och var har typen uppstått?

Den äldsta av predikstolarna med reformatorspanel är från 1638, den yngsta från 1680. Men trots att de tillkommit under en tidsrymd som spänner över nästan 50 år, uppvisar de således ändå så stora stilistiska likheter, att de kan inordnas i en grupp. Min tanke var därför att i den av Rabén sammanförda gruppen, som också omfattar predikstolar från före 1638, kanske finna en som fungerat som "prototyp" för de övriga. – Den tidigaste representanten för "reformationsgruppen" visade sig vara Odensvi kyrkas predikstol, som är från 1638.²⁷ Denna uppvisar i sin tur stora likheter med den i Irsta kyrka från 1642.²⁸ Båda stolarna har av Rabén tillskrivits Johan Matzson, känd som mästaren till bl.a. predikstolen i Rättvik från 1636 (vilken dock saknar ryggpanel och troligen heller aldrig har haft någon eftersom den är uppsatt mot en pelare).

²² Se Ingrid Telhammer, "Svenskt eller danskt? Kyrklig inredningskonst i Jämtland 1520–1720", *Fornvärdaren* 25, Uddevalla 1992, s. 123. Texter finns på ryggpanelerna till predikstolarna i Marby från 1672 och Åre från 1673.

²³ Vad gäller Ingrid Telhammers stora undersökning av predikstolarna från nedre Norrland beror det på att fenomenet tydligen är okänt i hennes material. Hon noterar dock i sin analys av predikstolens ikonografi att det "som sammanbindande länk mellan predikstolskorg och ljudtak förekommer draperimålning på den bakomvarande väggen eller så har ett snidat och målat draperi satts upp. Även en sol omgiven av blommor eller frukter kan finnas placerad här...". Som exempel anför hon predikstolen från 1664 i Trönö gamla kyrka, Hälsingland, som på väggen mellan korg och ljudtak har en alldeles rund, snidad sol omgiven av blad- och blomrankor (den kan vara en reminiscens av solen med Tetragrammet, jfr ovan), I. Telhammer, *Predikstolsmakare och predikstolskonst före 1777*, Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar, 20, Umeå 1978, s. 202.

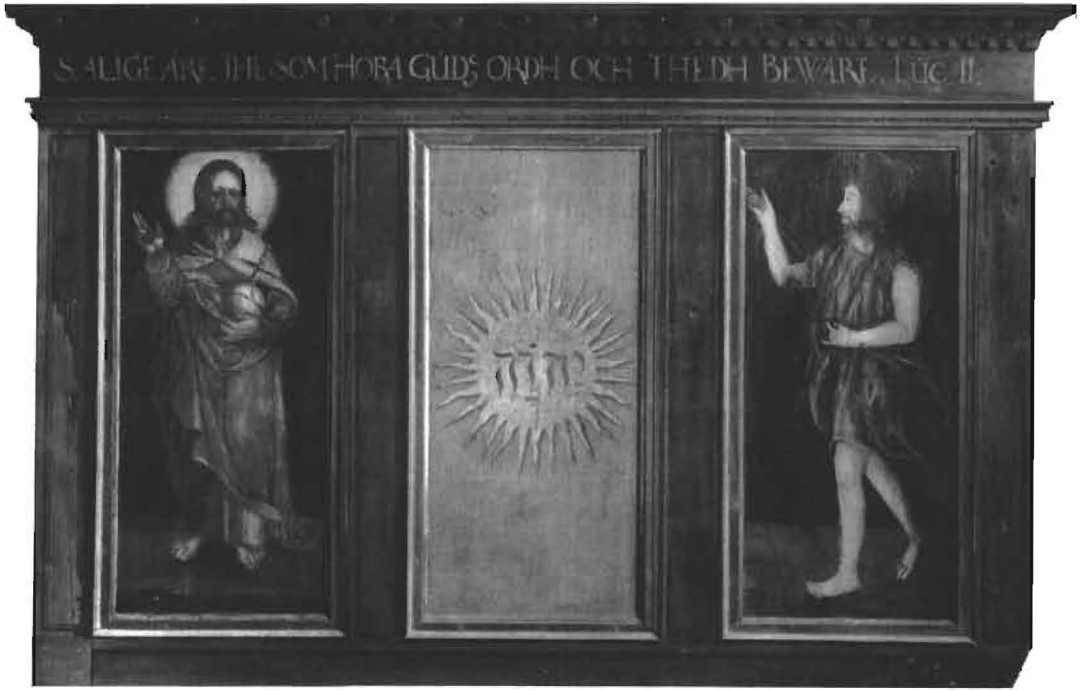
²⁴ L.-E. Bergström, "1600-talets träsnidarkonst i västmanländska kyrkor", i *Julbok för Västerås stift* 1930, s. 46.

²⁵ Hans Rabén, *Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock*, Stockholm 1934, s. 114.

²⁶ Poscharsky, op. cit., s. 140.

²⁷ *Våra Kyrkor*, Västervik 1990, s. 265.

²⁸ Bergström, op. cit., s. 44. I Irsta finns också ett altarskrank, utfört av samme mästare.

11. Amsbergs kapell, Dalarna. Ryggpanel. Från Stora Tuna kyrka.

En jämförelse visar att Johan Matzsons predikstolar står mycket nära några som hade gjorts ett eller ett par årtionden tidigare av en mästare verksam i Dalarna och Västmanland, vilken signerade sina verk H.D.S., och vars predikstolar också ingår i Rabéns grupp. En av dessa av H.D.S. signerade predikstolar är den som gjordes 1621 för Stora Tuna kyrka i Dalarna; den finns sedan 1759 i Amsbergs kapell i Dalarna, annex till Stora Tuna.²⁹ I nischer runt om predikstolkorgen står skulpturer av Kristus och evangelisterna.³⁰

²⁹ Gerda Boëthius, *Amsbergs kapell*, Sveriges Kyrkor, Dalarna I, Stockholm 1916, s. 429, bild s. 435. Till kapellet skänktes samtidigt altartavlan från Stora Tuna, ett sengotiskt altarskåp tillverkat i Lübeck, men som 1652 försetts med ett ramverk i barockstil. Se I. L. Ångström, *Allartavlor i Sverige under renässans och barock*, Stockholm 1992, s. 224 f.

³⁰ Samma bokstäver jämte ett mästarmärke finns inskurna på Torsångs kyrkas närbesläktade predikstol som är date-

rad 1624. Denna saknar dock i sitt nuvarande tillstånd ryggpanel och det är oviss om den någonsin haft någon. *Ibid.*, s. 429. Jfr fig. 485. H.D.S. har enligt Boëthius också gjort predikstolarna i Kopparbergs kyrka, Mora, Husby och By kyrkor, samt eventuellt också den i Grytnäs. Se G. Boëthius, "Konsthistoriska riktlinjer inom Västerås stift", i *Från Johannes Rudbeckius stift*, Västerås 1923, s. 63. 1623 levererade Hans Predikstolsmakare en predikstol också till Munktorps kyrka. Eric Carlsson, "En konstsnickarverkstad i Västerås under 1600-talet. Hans Predikstolsmakare och Israel Hansson Snickare", *Västmanlands Fornminnesförenings Årsskrift*, 57, Västerås 1979, s. 88. Även ett par epitafier i Västerås domkyrka har av Rabén tillskrivits H.D.S. Rabén, op. cit., s. 102.

rad 1624. Denna saknar dock i sitt nuvarande tillstånd ryggpanel och det är oviss om den någonsin haft någon. *Ibid.*, s. 429. Jfr fig. 485. H.D.S. har enligt Boëthius också gjort predikstolarna i Kopparbergs kyrka, Mora, Husby och By kyrkor, samt eventuellt också den i Grytnäs. Se G. Boëthius, "Konsthistoriska riktlinjer inom Västerås stift", i *Från Johannes Rudbeckius stift*, Västerås 1923, s. 63. 1623 levererade Hans Predikstolsmakare en predikstol också till Munktorps kyrka. Eric Carlsson, "En konstsnickarverkstad i Västerås under 1600-talet. Hans Predikstolsmakare och Israel Hansson Snickare", *Västmanlands Fornminnesförenings Årsskrift*, 57, Västerås 1979, s. 88. Även ett par epitafier i Västerås domkyrka har av Rabén tillskrivits H.D.S. Rabén, op. cit., s. 102.

Kristus. I mittfältet finns en sol med Tetragrammet i solens mitt. På listen ovanför står det välkända citatet från Lukas 11 (jfr ovan).

I den av Rabén sammanställda gruppen är predikstolen i Amsberg den äldsta. Dess ryggpanel är samtidigt det tidigaste exemplet på en sådan som jag kunnat finna i Sverige. Det tycks vara här som vi har vår "prototyp". Forskningen har kunnat koppla samman signaturen H.D.S. med en Hans Snickare, en troligen från Tyskland invandrad snickare som var verksam i Västerås under 1600-talets tre första årtionden.³¹ Tydligt hade Hans Snickare från Tyskland med sig bruket att förse predikstolarna med ryggpaneler, vilka han likaledes i enlighet med tyskt bruk lät pryda med framställningar av Kristus och Johannes Döparen (jfr ovan).

På grund av de stora likheterna mellan Johan Matzsons predikstolar och Hans Snickares, höll Hans Rabén för troligt att Johan Matzson hade gått i lära hos den senare.³² När Johan Matzson längre fram i tiden gjorde predikstolarna i Odensvi och Irsta efter det mönster han lärt av Hans Snickare, följde tydligt panelen med "på köpet". Själv skulle han föra typen vidare till *sina* elever, en bidragande orsak till att den kom att fortleva i Västmanland ända fram till 1600-talets slut. Det framgår av predikstolen i Tillberga kyrka, som ju också tillhör vår grupp. Mästaren till predikstolen, som genom en inskrift är daterad 1679, var en viss Erick Nilsson från Godtorpet i Fläckebo socken, vilken med all sannolikhet hade gått i lära hos Johan Matzson.³³ Han har också gjort predikstolen i Säby kyrka från 1680, som även den tillhör gruppen med refor-

matorsporträtt.³⁴ Av samtliga undersökta paneler är det dock den i Tillberga som har flest beröringspunkter med den i Amsberg, i varje fall vad gäller konstruktionen – t.o.m. den skurna dekoren i frisans övre kant överensstämmer (jfr Bild 4) – och den enda egentliga skillnaden består i att medan det i Amsberg är Kristus och Johannes Döparen som avbildas på panelen, är det Luther och Melanchthon i Tillberga. Hur har detta byte kommit till stånd? Hur uppstod tanken att byta ut Kristus och Johannes mot de två reformatorerna?

Det är en intressant omständighet att *samtliga kyrkor med reformatorspaneler ligger i Västerås stift*. Biskop i stiftet vid tiden för de första panelernas tillkomst var Johannes Rudbeckius (1581–1646). I stiftet ligger också Harakers kyrka, som ju som nämnts fick sitt Lutherporträtt så tidigt som 1628, samma år som Rudbeckius tillträdde, och tanken har framkastats att det var Rudbeckius själv som hade ivrat för bilder av Luther och Melanchthon i kyrkorna.³⁵ Det är ett obestridligt faktum att Luther, men också Melanchthon, spelade en t.o.m. för tiden ovanligt stor roll för Rudbeckius: "Överallt hörs som en underton de reformatoriska tankarna från Luther, Melanchthon och bekännelse-skrifterna", sammanfattade t.ex. Fredrik Fåhraeus Rudbeckius tankar om prediko-ämbetet.³⁶ Vad som talar emot denna hypotes är att det inte finns något som helst skriftligt belägg för den medan det däremot finns gott om sådana för allt det andra, predikstolar, altartavlor, bänkar

³⁴ Bergström, op. cit., s. 48. Se även Rabén, op. cit., s. 104f., samt B. Berthelsson, "Ur tre nyrestaurerade västmanländska kyrkors historia", *Västmanlands Fornminnesförenings Årsskrift XXI*, Västerås 1933, s. 20.

³⁵ A. Jansson, op. cit., Sala 1973, s. 27.

³⁶ Fredrik Fåhraeus, "Johannes Rudbeckius tankar om predikoämbetet", *Från Johannes Rudbeckius stift*, Uppsala 1923, s. 81.

³¹ Carlsson, op. cit., s. 81.

³² Rabén, op. cit., s. 104.

³³ Jfr Bergström, op. cit., s. 46f. Se även G. Redelius, *Tillberga kyrka*, Västerås 1979, s. 10. Enligt Redelius hette torpet Hedtorpet.

m.m., som biskopen ivrade för i kyrkorna. Dessutom har ju de flesta reformatorspanelerna tillkommit efter dennes död. En intressant omständighet är dock att både Hans Snickare och Johan Matzson var kända av Rudbeckius; de hörde till de snickare som denne rekommenderade när han "befallte" församlingarna att anskaffa ny predikstol.³⁷ Så vi kan inte helt avskrika möjligheten att det var på Rudbeckius uppmaning som Johan Matzson, när han gjorde predikstolen i Odensvi, i stället för Kristus och Johannes Döparen som på "förlagan" i Amsberg (då i Stora Tuna), placerade Luther och Melanchthon på panelen. Församlingsprästens roll ska heller inte underskattas. Tanken kanske föddes hos denne när han insåg att ifall mönstret från Amsberg helt följdes, skulle Kristus eftersom han också fanns som skulptur på predikstolskorgen förekomma två gånger i predikstolens "bildprogram". Han ville därför ha andra motiv på panelen och det låg då, vid den här tiden, ganska nära till hands att välja Luther och Melanchthon i egenskap av den lutherska kyrkans stöttepelare. Det var också en osäker tid, vi ska inte glömma att när de första reformatorspanelerna tillkom rasade ännu striderna mellan lutheraner och katoliker ute i Europa och utgången var på intet vis given. Bilderna skulle fungera som ständiga påminnelser

om att den svenska kyrkan var luthersk och att det var Luthers ord som gällde.

Säkert behövde predikstolsmakaren ingen uppmaning för att upprepa mönstret i andra kyrkor. Nästa steg var att hans lärjungar i sin tur förde motivet vidare.

En predikstol med reformatorsporträtt på ryggpanelen var aldrig tom; när prästen gått ned, stod reformatorerna kvar som för att hålla ett vakande öga på församlingen. Under predikan hade prästen hela tiden Luther och Melanchthon bakom ryggen som moraliska stöd och föredömen, och när han vände sig om för att gå ner från predikstolen kunde han inte undgå att möta deras blickar. Bilderna hade därför samma funktion som reformatorsbilderna i dörren till predikstolstrappan var tänkta att ha, skillnaden var bara att här var de samtidigt riktade utåt, mot församlingen.

På 1700- och 1800-talen förekommer ofta Tetragrammet, med eller utan sol, på panelerna. Men traditionen med "uppbyggliga" bilder bakom predikstolarna levde vidare: På ryggpanelen från 1724 i Mosjö kyrka i Närke³⁸ står Moses och Aron vänskapligt arm i arm (!), och i Ulvöhamns kapell, som målades 1719, finns bakom predikstolen kyrkofadern Augustinus målad direkt på väggen och med namnet pryddigt textat bakom huvudet.³⁹ Nach der Reformation war das Bild von Luther ein ganz

³⁷ Bergström op. cit., s. 45.

³⁸ Predikstolen anskaffades på 1690-talet, men den saknade till en början ljudtak och var omålade. Panelen målades troligen i samband med ljudtakets tillkomst 1724. Gerda Boëthius, *Mosjö kyrka*, Sveriges Kyrkor, Närke, I, Uppsala 1972, s. 209.

³⁹ Telhammer 1978, s. 100, bild 63.

ZUSAMMENFASSUNG

Mit Luther hinter dem Rücken

neuer Einschlag im Kirchenraum. Zum ersten Mal zu sehen war es auf deutschen Kanzeln und Altarbildern, wo Luther doch nie allein abgebildet war, sondern immer nur einen Teil eines grösseren Zusammenhangs (z. B. in der Kreuzigung) ausmachte. Erst nach und nach fing man an, eingerahmte Portraits Luthers aufzuhängen. Sie scheinen jedoch mit Vorliebe in der Nähe der Kanzeln angebracht worden zu sein, woraus ich schliesse, dass man damit Luther als Prediger, und nicht die Person Luthers, hervorheben wollte. Das Bild Luthers sollte den Pfarrer an die Bedeutung der Predigt erinnern und ihm natürlich gleichzeitig als Vorbild dienen.

In Schweden kamen eingerahmte Portraits Luthers erst ab ungefähr der Mitte des 17. Jh. vor, doch verhältnismässig selten nur, wenn man das ganze Land betrachtet. Ein einziges Gebiet, nämlich der südliche Teil von Västmanland, zeichnet sich durch seine zahlreichen Lutherbilder aus dem 17. Jh. aus. Die Kirchen in Irsta, Odensvi, Sala, Svedvi (Hallstahammar), Säby und Tillberga haben sämtliche an der hölzernen Rückwand (dem Paneel), zwischen der Kanzel und ihrem Schalldeckel, Bilder von Luther und Melanchthon gehabt. In Odensvi und Säby befinden sie sich noch an ihren ursprünglichen Stellen, wie auch in der Kirche von Sköllersta in Närke, in der es auch ein Paneel mit Portraits der Reformatoren gibt. Auf allen Paneelen ist Luther auf der linken, Melanchthon auf der rechten Seite abgebildet. Zwischen sich haben sie das Tetragramm. Beiden Portraits, dem von Luther und dem von Melanchthon, haben Holzschnitte von Lucas Cranach d.J. als Vorlagen gedient, sind aber spiegelverkehrt im Vergleich mit diesen.

Kanzeln kamen schon während des Mittelalters vor, wurden aber erst nach der Reformation obligatorisch. Anfangs wurden sie einfach auf den Boden gestellt, mit der Zeit aber begann man, sie an der einen Längswand aufzuhängen. Oft wurde auch eine Tafelung (Paneele) an der Wand hinter der Kanzel angebracht. In Deutschland bestand das Motiv der Paneele aus Johannes dem Täufer, Christus als Salvator Mundi, Ecce Homo und/oder die Kreuzigung. Die erste schwedische Kanzel mit

einem Paneel könnte die gewesen sein, die die Signatur H.D.S. im Jahr 1621 für die Kirche in Stora Tuna in Dalarna hergestellt hatte. Sie steht jetzt in der Kirche in Amsberg. Die Motive des Paneels sind Salvator Mundi und Johannes der Täufer. H.D.S. bedeutet vermutlich Hans Snickare, ein aus Deutschland eingewanderter Handwerker, der während der ersten Jahrzehnte des 17. Jh. in Västerås tätig gewesen war.

Im engen Anschluss an die Kanzel in Amsberg stehen die Kanzeln in Odensvi und Irsta von Johan Matzson, vermutlich einem Schüler von Hans Snickare. Hier finden wir inzwischen Luther und Melanchthon auf den Paneelen. Sie sollten ihrerseits wiederum einem Schüler von Johan Matzson, nämlich Erich Nielson, der die Kanzeln in Tillberga und Säby gemacht hat, als Vorbild dienen. Die Idee der Meister, die Reformatoren auf den Paneelen abzubilden, wurde scheinbar von den Schülern weitergeführt. Aber woher stammt sie?

Sämtliche Kirchen mit 'Reformatorenpaneelen' liegen im Bistum von Västerås, in dem zu der Zeit, als die ersten Paneele zustande kamen, Johannes Rudbeckius (1581–1646) Bischof war, und der als eifriger Anhänger Luthers und Melanchthons galt. Auch wenn es keine schriftlichen Belege für diese Hypothese gibt, kann man doch vermuten, dass Rudbeckius auf diese Weise den Gründer und den Stützpfiler der lutheranischen Kirche hervorheben wollte. Es könnte jedoch auch der Gemeindepfarrer oder sogar der Kanzelhersteller selbst gewesen sein der auf diese Idee gekommen war. Als die ersten 'Reformatorenpaneele' angefertigt wurden, lagen die Lutheraner immer noch mit den Katholiken in heftigem Streit, dessen Ausgang in keiner Weise gewiss war. Die Bilder fungierten als ständige Erinnerung daran, dass die schwedische Kirche jetzt lutheranisch war und dass jetzt Luthers Wort galt. Sie dienten ausserdem, so wie die ersten Lutherbilder es getan hatten, dem Pfarrer als Vorbild, waren aber, im Unterscheid zu diesen ersten Bildern, nach aussen zur Gemeinde hin gewendet.

Übersetzung: Brigitt Steiner